

Хатынь. Зона задуманай трагедыі

“Не хапае слоў – у саракавых гадах пад Смаленскам здзейсненая пачварнае злачынства. Аднак ці сапраўды віна за тую трагедыю ляжыць на кіраўніках СССР, як сьцьварджае ў новым творы пан Вайда?” – пісаў у дадатку да “Незавісімой газеты” (здаецца была тая газета за 4 лютага 2008 года) Аляксандр Шыракарад.

Я сядзеў за куханным сталом, піў молатую, моцную, запараную з трох лыжачак каву і спрабаваў абудзіцца, зразумець сэнс гэтых слоў. Гэта была рэакцыя маскоўскай газеты на звесткі пра прызначэнне фільма “Катынь” Анджэя Вайды да намінацыі на Оскара. Праз вакно кухні я бачыў на другім баку дарогі вокны падобнага корпуса зь белай цэглы. На патэльні скварылася карэйка, уяўленьне падказвала мне што будзе далей, я ўжо адчуваў у паветры пах смажаных яек...

Шкада, што ня ведаў я ў якой частцы Мінску размешчаны гэты новы раён і як трапіць адсюль у цэнтр. Ахова на паркінгу, сістэмы электроннай ідэнтыфікацыі уваходзячых, ну і натуральна метраж жыльля – усё гэта сьведчыла, што будавалася яно не ў разліку на звычайнага мінчука. Вось каб меў карту горада...

Я прыпамінаў, як тры (а мо ўжо чатыры ці болей) гады таму Анджэй Вайда атрымоўваў тытул доктара honoris causa, нададзеныму маскоўскай школай кіно, і ўзгадаў аб прычынах, што прывялі да намеру зрабіць фільм пра злачынства ў Катыні. Там загінуў яго бацька. Падчас урачыстасці ў каментарах, якія зьяўляліся на экране, слова Катынь было перакладзена як Хатынь. У такім гучанні гэтае слова выклікае сярод грамадзянаў былой савецкай імперыі адназначную асацыяцыю: гэта сінонім бязьлітаснага забойства, здзейсненага немцамі ў Беларусі над насельнікамі невялікай вёскі непдалёку ад Мінска.

“Хатынь” - ці ж гэта была толькі звычайная памылка?

Двума днямі раней я быў у Хатыні.

Уначы выпаў сьнег. Узімку сьнег не выклікае здзіўленьня. Зараз ён павольна раставаў: белы, незатаптаны саван яшчэ пакрываў паляну сярод лесу. Надаваў гэтаму месцу годнасьць і павагу, выклікаў успрыманьне нібыта кадраў дакументальнага фільма. Паміж белай і чарнай, радасьцю нараджэньня і цёмнаю распаччу сьмерці нібыта не было прамежкавых адценьняў, іншых пачуцьцяў. Толькі такое канчатковае вырашэньне. Цяжкае ад вільгаці, алавянае паветра сыцяе за каўнер, сьпіна пакрываецца гусінай скурай... дрыжкі. Холадна, мерзнуць рукі, хоць тэмпература трымаецца ў межах нуля.

Я адзін, пры такім надвор’і сюды рэдка заглядаюць экскурсіі. Хоць месца ня так ужо і аддаленае, нейкіх 60 кіламетраў ад Мінска. Шырокая стаянка, прызначаная для аўтобусаў, пустая, адсюль трэба ісьці па мокрай сьнежнай кашы ўглыб паляны, у кірунку чорнай, ненатуральнай на белым фоне скалы помніка. Абутак прамакае, грязьне ў мокрай золі, выціснуты падэшвамі на бакі мокры сьнег характэрна хлюпае. Я іду, рэха крокаў адбіваецца ад сыняы лесу.

Праніклівы, здушаны гук звона раптам запаўняе паляну.

Адзін удар. Спазм сэрца.

Зблізку пачарнелая постаць старога мужчыны з выступаючымі скабамі, які нясё на руках паміраючага хлопца, прыгнятае велічынёю, падаецца яшчэ больш манументальнай... Шурпатая, суровая глыба помніка узвышаецца над палянай.

Побач блок чорнага мармуру, ён нагадвае ляжачы на зямлі дах – у месцы, дзе стаяла спаленая пуня.

Халодныя дрыжкі, недзе на краі лесу, за сьпіною, чарговы ўдар звона.

У месцах, дзе стаялі хаты, толькі бетонныя эскізы падмуркаў і абпаленыя абеліскі накіраваныя на комінаў. Са званам на версе... На кожным інфармацыя са сьпісам жыхароў.

“Месца памяці”, “Дрэва жыцця”, “Сыцяна болю”. Нагрувашчаньне сімвалаў. Сенцы сьмерці. Удар звона. Холадна. Дрыжкі...

“22 сакавіка 1943 года ў 6 км ад Хатыні партызаны абстралялі аўтамабільную калону фашыстаў. У выніку абстрэлу быў забіты нямецкі афіцэр. Жыхары вёскі ня ведалі пра гэтае здарэньне. Нічым не вінаватым людзям фашысты вынеслі сьмяротны вырак. Уварваліся ў Хатынь, акружылі. Усіх жыхароў вёскі, малых і дарослых – старых, кабет, дзяцей, сагналі ў калгасную пуню. Прыкладамі аўтаматаў падымалі з ложкаў хворых, старых, не шкадавалі кабет з груднымі дзецьмі. Калі ўсе жыхары вёскі апынуліся ў пуні, фашысты зачынілі браму, абклаі саломай, аблілі бензінам і падпалілі. Драўляная пуня імгненна ахуталася полымем. У дыме задыхаліся і плакалі дзеці. Дарослыя спрабавалі іх ратаваць. Пад напорам дзясяткаў чалавечых цел ня вытрымала і абрынулася брама. У пылаючым адзеньні, ахопленыя панікай людзі кінуліся ўцякаць, але тых, хто вырваўся з полымя, фашысты раўнадушна застрэлілі з аўтаматаў і карабінаў. У агні жыўцом згарэла 149 жыхароў вёскі, зь іх 75 дзяцей. Вёска была разрабаваная і цалкам спалена. Абпаленым, параненым дзецям, якія засталіся жывымі, забясьпечылі апеку і прынялі да сябе жыхары суседніх вёсак. Пасьля вайны гэтыя дзеці выходзілі ў дзіцячым доме ў вёсцы Плешчаніца.

Адзіны дарослы сьведка хатынскай трагедыі, 56-гадовы вясковы каваль Ёсіф Камінскі, прыйшоў да прытомнасьці позна ўначы, калі фашыстаў у вёсцы ўжо не было. Сярод трупаў вяскоўцаў знайшоў свайго сына. Хлапец быў сьмяротна паранены ў живот і моцна абпалены. Сканаў на руках бацькі.

Гэты трагічны момант з жыцця Ёсіфа Камінскага стаўся штуршком для стварэньня адзінага ў мемарыяльным комплексе помніка – “Няскораны чалавек”. – Гэта фрагмент тэксту ўлёткі, надрукаванай музеем Хатыні ў 2005 годзе.

-Мелася на ўвазе беларуская вёска Хатынь, зьнішчаная немцамі – тлумачыў “памылку” савецкіх пракурораў ген. Рудэнка, галоўны абвінаваўца з боку Саюза Сацыялістычных Рэспублік. У такім выглядзе ўпершыню інфармацыя на тэму трагедыі ў Хатыні зьявілася падчас працэсу ў Нюрнбергу. Гэта адбылося 18 кастрычніка 1945 года ў выніку ўнясення Савецкім Саюзам абвінавачваньня супраць немцаў у замардаваньні 11 тысячаў польскіх палонных у Катыні. Перад Міжнародным ваенным трыбуналам 13 і 14 лютага 1946 года з абвінавачваньнем выступаў пракурор Юрый Пакроўскі, прадстаўляючы доказы: сярод якіх рапарт савецкай камісіі Мікалая Бурдэнкі, у складзе каторай знаходзіўся таксама пісьменьнік Аляксей Талстой. Савецкія абвінаваўцы мелі падрыхтаванага сьведку, праф. Марко Маркава, які ў 1939 годзе быў чальцом міжнароднай камісіі, створанай немцамі для дасьледваньня катынскага злачынства і рашыўся на адкліканьне падпісанай у той час дэкларацыі. Аднак пасьля выступленьня адвакатаў і кампраментуючых абвінаваўцаў паказаньняў плк. Фрыдрых Арэнса, які ў сорок першым годзе знаходзіўся ў Катыні ў падразьдзяленьні сувязі, і якому спрабавалі прыпісаць тое злачынства, савецкія пракуроры з акта абвінавачваньня “катынскую справу” выдалілі.

Абгрунтавалі памылку падабенствам назваў.

Тады тую гульню, ініцыяваную савецкай прапагандай, упершыню назвалі “невялікім недаразуменьнем”.

Я ня ведаю, колькі праўды змяшчаецца ў інфармацыі, якую некалі пачуў пра тое, што ў перадваеннай назве таго, разьмешчанага на лясной паляне засьценка (вёска была каталіцкай, а каталіцтва звязвалі з польскасьцю) літара “о” (“Хотынь”) пасья вайны ператварылася ў “а”. Ці было гэтае дзеянне невыпадковым і мела на мэце упадобніць назвы “Хатынь” і “Катынь”, гэтага сёньня не правярць.

Я ня ведаю, колькі праўды змяшчаецца ў сьцьверджаньні, што Юзафа Камінскага пераіменавалі ў Ёсіфа Камінскага, каб стаўся ён увасабленьнем лёсу сапраўдных, карэнных беларусаў і не выклікаў асацыяцыі з Польшчай.

Я ня ведаю, ці было тое падабенства назваў прычынаю, з-за якой Першы сакратар Беларусі, Пётр Машэраў, пастанавіў збудаваць у тым месцы на памяць аб беларускай вёсцы, спаленай гітлераўцамі, той манументальны комплекс. Першапачаткова ж вырашыў разьмясьціць музей у ваколіцах Віцебска, паблізу ад месца свайго нараджэньня. Ён загінуў у аўтааварыі 2 кастрычніка 1980 года. Быў вылучаны на пераёмнікі Леаніда Брэжнева, але падобна не знайшоў ухвалы спецыяльных службаў.

Я ня ведаю, ці спрабавалі словам “Хатынь” сьцерці з гісторыі II Сусьветнай вайны слова “Катынь”.

Гэта не зьмяняе велічыні трагедыі тых людзей, кожнага паасобку, мужчынаў, кабет, дзяцей, зачынёных у калгаснай пуні, вырачаных на сьмерць у агні.

Гэта можа толькі сьведчыць пра цынізм палітыкаў.

Я ведаю, такіх месцаў, з гэтакім жа ваенным лёсам, было на тэрыторыі Беларусі больш за 5 тысяч. Лёс Хатыні разьдзялілі 618, сярод іх ніколі не вярнуліся на карту 185 вёсак, урны з зямлёю адтуль разьмешчаны тут на сімвалічным цвёнтары.

Я ведаю, падчас вайны быў забіты кожны чацьверты беларус.

Па музейнай экспазіцыі мяне водзіцьэкспурсавод, яна працуе тут больш за дзесяць гадоў, зьяўляецца суаўтаркай мемарыяльнай старонкі ў Інтэрнэце (www.khatyn.by), аўтаркаю кніжак і даведнікаў.

Афіцыйная назва выставы “Фотадакументацыя Хатынь”. Распавядае пра дырэктыву ад 18 сьнежня 1940 года, пра нямецкія планы, акрэсьленыя крыптонімам “Барбароса”, пра нашэсьце на Савецкі Саюз, пра геройскую абарону Брэста ў чэрвені 1941 года. Паказвае здымкі.

Пэўна ведае, хоць пра гэта ня кажа: пра абарону Брэста ў 39 годзе, пакце Рыбентропа-Молатава, сумесным парадзе перамогі 22 верасьня ў Брэсьце, у якім удзельнічалі аддзелы Вэрмахта і Чырвонай Арміі.

Пэўна ведае, хоць пра гэта таксама ня кажа, пра савецкія забойствы польскага насельніцтва. Пра Катынь.

Паказвае здымкі, што сьведчаць пра лютасьць нямецкага акупанта: спаленых беларускіх вёсак, расстраляных сялянаў, павешаных закладнікаў, замардаваных дзяцей, замерзлых у лагерах, памерлых ад голаду.

Той трагедыі, вялізнай, нічога не паменшыла.

Распавядае пра выставу, пра работу з дакументамі, што дазваляюць лакалізаваць кожную з дваццаці шасьці спаленых хат, пра конкурс, аб’яўлены ў сакавіку 1967 года на архітэктурны праект мемарыяла, пра урачыстае адкрыцьцё ў 1969 годзе, на адным дыханьні пералічвае імёны Рычарда Ніксана, Гандзі, Арафата, Фідэля Кастра..., якія наведалі гэтае месца, прыгадвае 2004 год – урачыстасьці 60-й гадавіны “освободжэня Беларусі” з удзелам прэзідэнтаў: Пуціна, Кучмы, Лукашэнкі.

Паказвае урны з зямлёю Асьвеньціма.

І ў канцы пытаецца пра маё прозьвішча: у расейскім гучаньні, бо абавязана рэгістраваць у справаздачах усіх іншаземцаў...

Я выпадкова трапляю на інфармацыю пра забітага ў 43 годзе паблізу вёскі Хатынь нямецкага жаўнера. Здаецца, ім быў эсэсман Ота Вельке, які ў Берліне ў 1936 годзе здабыў залаты медаль у штурханьні ядра з вынікам 16.6 метра. Тая алімпіяда, хоць і ўзбудзіла шмат контрверсій, прынесла немцам вялізны посьпех – здабылі сумарна 99 медалёў. І гэта менавіта адзін з яе герояў у сакавіку 1943 года загінуў у ваколіцах Мінска. Ён быў улюбёнцам Гітлера, узорным экзэмплярам арыяца, прыкладам індывіда, які сваімі дасягненьнямі пацвярджаў тэзу пра вышэйшую расу. Пакуль ня быў забіты. Іншая справа, што тая інфармацыя ня мела ніякага значэння для трагедыі ў Хатыні.

Не ўгадала мая экскурсавод, і няма тых дадзеных на інтэрнэтавай старонцы музеюпра наступнае. Нібыта нацыянальнасьць забойцаў выклікае сорам і няёмкасьць. Існуе дакументальна пацверджаны факт, што за тыя забойствы цывільнага насельніцтва ў Хатыні адказваў батальён “шутцпаліцай”. У тым адзеле служылі савецкія жаўнеры, што перайшлі на нямецкі бок. Камандаваў аддзелам былы старшы лейтэнант Чырвонай Арміі, Грыгорый Васюра. Іншая справа, што гэта таксама ня мае ніякага значэння, толькі на самой Беларусі сотні вёсак зазналі гэтакага ж лёсу ад рук нямецкіх жаўнераў, былі зьнішчаны, спалены аддзеламі Вэрмахта.

Пасьля апоўдня я іду “на горад”, у цэнтр, падыхаць Мінскам. Шырокія, простыя вуліцы, нізкая забудова, парадак. Пасьля Варшавы і Берліна гэта трэці з найбольш зьнішчаных гарадоў у час апошняй вайны. Амаль цалкам адбудаваны.

Няпоўныя два мільёны жыхароў, як... Варшава?

Будзённы дзень. Часам іду, часам на аўто...

Ля галоўнай вуліцы помнік Дзяржынскага.

Чысьціня, стэрыльная чысьціня, як у шпіталі...

Бянтэжыць уражаньне, быццам гэты парадак, лад разьлічаны не на чалавека, а на штосьці зусім іншае. Быццам горад пагрузіўся ў сябе, застыў у нерухомасьці. Пачуцьцё недаверу, падазронасьці.

Я зазіраю праз зашклёныя дзьверы, шукаю краму, дзе прадаюць фільмы на DVD.

“Ідзі і глядзі”. – Гэта цытата з Апакаліпсісу сьв. Яна.

Фільм кранаючы, шакуючы, бязьлітасны. Мы бачым зьнішчэньне беларускай вёскі вачыма спалоханага падлетка, як і ён мы спрабуем зразумець сьвет, адшукаць сэнс у тым, што нас атачае. Мы перажываем да мяжы паранойі, шаленства. Мы біялагічна рэагуем на сітуацыю, у якой ёсьць месца толькі на зьвярыныя пачуцьці, лютасьць, ненармальнасьць. Гэта зьнявечаны сьвет, адарваны ад чалавечых памкненьняў. Адлюстраваны ў воку мёртвай, выпадкова застрэленай каровы.

І сцэна падпальваньня царквы з замкнутымі ўнутры жыхарамі...

Апошнія кола пекла.

Але гэта толькі кінематаграфічнае ўвасабленьне, болей або меней хвалюючае – рэчаіснасьць жа была нашмат больш жорсткая, жахлівая...

Падставаю для сцэнара стала трагедыя, якая мела месца ў Хатыні. Яго аўтар – Алесь Адамовіч – сем гадоў чакаў рэалізацыі фільма.

Я не распавёў усёй праўды, каб фільм наогул можна было паглядзець – тлумачыў расейскі рэжысёр Элем Клімаў, які ў 1985 годзе “зрабіў твор не для прагляду”.

Шэсьць гадоў пасьля акрысьця мэмарыялу – музейнага комплексу ў Хатыні.

Прапаганда?

Напэўна надзвычайны пратэст супраць вайны – што тычыцца гэтага, вы ня можаце мець сумневаў.

А можа і прапаганда – гігантская маніпуляцыя, разьлічаная на зьмену паняцьцяў, дэзарыентацыю? На ўзроўні эмацыйных, падсьвядомых рэакцый.

Бо сьведчаньне гэтага доўжыцца і да сёньня.

І слова “Катынь”, тут, у большасці краінаў былога Савецкага Саюза, чуецца як “Хатынь”.

Ужо мелі месца такія выпадкі, калі фільм становіўся дакументам, на падставе якога папраўлялася гісторыя, з цынзізмам пераіначваліся факты. Дастаткова пералічыць тыя фільмы Эйзенштэйна, якімі ўпрыгожваўся крывавы воблік сацыялістычнай рэвалюцыі. Але гэта не памяншае той трагедыі, што мела месца ў 1943 годзе.

Я зноў чую рэзкі, даўкі гук звона калі адчыняю старонку ў Інтэрнэце www.khatyn.by. Вяртаюцца ўспаміны – і я адчуваю на сьпіне халодныя дрыжыкі.

Сьведчаньне жывых: “Толькі трое дзяцей – Валодзя Ясевіч, яго сястра Соня і Саша Жалабковіч – схаваліся ад гітлераўцаў. (...) Дзьве дзяўчынкі з сем’яў Клімовічаў і Федаровічаў – Марыя Федаровіч і Юлія Клімовіч – цудам выбраліся з пылаючай стадолы і дапаўзьлі да лесу. У апёках, ледзьве жывых іх прытулілі жыхары Хварасцені, што належала да гміны Каменск. Але ў хуткім часе і тая вёска была спалена фашыстамі і абедзьве дзяўчынкі загінулі. Толькі двое дзяцей, што пабывалі ў стадоле, выратаваліся – сямігадовы Віктар Жалабковіч і дванаццацігадовы Антон Бараноўскі. Калі ў пылаючай вопратцы, агорнутыя панікай людзі выбягалі з ахопленай агнём стадолы, разам з іншымі жыхарамі вёскі выбегла Ганна Жалабковіч. Яна моцна трымала за руку сямігадовага сына Віцю. Сьмяротна параненая кабета падаючы прыкрыла сына сваім целам. Параненае ў руку дзіця праяжала пад трупам маці да пакіданьня фашыстамі вёскі. Антон Бараноўскі быў паранены разрыўной куляй у нагу. Гітлераўцы палічылі яго мёртвым (...). 6 чалавек было прызнана сьведкамі хатынскай трагедыі. Адзін дарослы і пяцёра дзяцей”.

Тым дарослым быў Ёсіф Камінскі народжаны ў 1887 годзе.

“Стаміла мяне жыцьцё (...) Ня маю я ні ў чым недахопу, заўжды магу патэлефанаваць у Лагойскі “спалком”, папрасіць нават ядро чорнай ікры – і праз хвілю даставяць. Але наступным днём патэлефануюць і скажуць: пане Камінскі, прыезджае важная дэлегацыя, павінен іх пан вадзіць. І мушу я паказваць ім Хатынь, у соты раз апавядаць, як гэта было і ўсё перажываць нанова”. – Гэтае прызнаньне Камінскага цытуе яго сваяк, Маруіс Вашкевічус, які жыве ў Летуве (“Сармацкія краявіды” пад рэд. MartinaPollacka, Czarne 2002).

І можа яшчэ адно –самая страшная са здагадак, якія я зноў паўтару за Маруісам Вашкевічусам: “...Калі гітлераўцы пусьцілі яго вёску з дымам, майго стрыечнага дзед Юзафа Камінскага ў Хатыні не было. Ён тады быў на хрэсьбінах у вёсцы Сярэдняя, мясцовасьці, адкуль паходзіць мой дзед.

Вельмі магчыма, што ўлады СССР, выбіраючы з усіх спаленых вёсак найбольш адпавядаючую па назве і геаграфічна, зусім не цікавіліся яе гісторыяй. А майму продку прыйшлося сотні разоў паўтараць легенду, якую ён прыдумаў, або якую яму навязалі: распавядаць пра тое, як ён гарэў у сваёй сядзібе, нягледзячы, што быў недзе ў іншым месцы...”

Але ці ёсьць сэнс у пошуках пацьверджаньня?

І ці зьменіць гэта штосьці?

FRAGMENT

Войцех Пэстка *Да сустрэчы ў некле*, Мінск, Кнігазбор, 2020